

Геральдичні загадки Острозької папірні

Острозька папірня є однією із небагатьох, що діяли в Україні наприкінці XVI ст. – в першій половині XVII ст. Її діяльність цікава і як самостійної установи, і як складової започаткованої князем Василем Костянтином Острозьким інституції, супровідної до друкарні, загалом науково-просвітницького гуртка та академії. Згідно із найпоширенішими версіями, папірня в Острозі постала у середині 90-х рр. XVI ст. У деяких публікаціях зазначається й раніша дата початку її роботи – наприклад, Станіслав Кардашевич пише про заснування папірні до 1580 р., тобто ще до запровадження острозького книгодрукування [13, С. 56, 93, 100]. Цю ж дату із посиланням на С. Кардашевича знаходимо у дослідженні Едмундаса Лауцявічюса [6, С. 55].

Невелику, але фактографічно насичену розвідку про діяльність папірні, її філіграні та папірників вміщено у статті 1966 р. польського історика паперу Владзімежа Будки [11, С. 217, 221]. У публікаціях Мечислава Гембаровича [12, С. 56, № 113, 114], потім Ореста Мацюка [8, С. 37–39], йдеться про те, що використання паперу місцевого виробництва у острозьких виданнях що починається з «Маргариту» Іоанна Златоустого 1595 р.

Розташовувалася острозька папірня, згідно з документальними джерелами, на Застав'ї або в Новому місті. У документах папірня на Новоміській греблі фіксується з 1603 р. – з акту поділу майна князя Василя Костянтина Острозького між його синами Янушем та Олександром, коли папірня відійшла до Олександрової частини. Ще при фундації шпиталю на нього було записано прибуток від папірні. Однак пізніше православний шпиталь був перетворений на уніатський, прибуток А. А. Ходкевичева перевела на інший шпиталь, що працював при католицькому костелі, а потім й при фундованому нею єзуїтському монастирі [2, С. 83–100]. Найпізніші згадки про папірню трапляються у документах 1651 та 1654 р. [11, С. 217, 221; 7, С. 55–56].

Насьогодні найбільш узагальнені відомості про роботу папірні містяться у публікаціях М. Гембаровича [12, С. 55–79] та О. Мацюка [9, С. 60–61; 8, С. 37–39]. Найновішою за часом енциклопедична розвідка Миколи Ковальського [5, С. 315–318]. Відомості про філіграні острозької папірні надають дослідження М. Гембаровича [12, № 113–122], де опубліковано 10

філіграней 4 сюжетів та альбом О. Мацюка, де опубліковано 17 філіграней 5 сюжетів [9, С. 141–142, № 365–377]. До окремої, новішої за часом публікації, присвяченої острозькому папірництву, О. Мацюк включив 15 зображень філіграней 4 типів [8, С. 38–39].

Оскільки сферою наших зацікавлень стало дослідження філіграней паперу стародруків, зокрема, виданих острозькою друкарнею, це до певної міри актуалізувало й питання, пов'язані з діяльністю та філігранями острозької папірні.

Перед тим, як охарактеризувати ці знаки, звернемося до термінології. Всі знаки острозької папірні є геральдичними, вони складаються із одного або декількох гербів. Для їх чіткого називання та розмежування спробуємо скористатися деякими термінами, використаними при дослідженні водяних знаків острозької папірні М. Гембаровичем [12, S. 55–62]. Наприклад, герб Слуцьких у вигляді направленої вгору перехрещеної стріли на півколі тут названий Коньча, і це певною мірою усуває двозначність, оскільки князівський рід Олельковичів Слуцьких більше користувався іншим гербом – Погонєю Литовською, яку теж бачимо серед сюжетів острозьких філіграней.

Для позначення того гербу Острозьких, що складався з елементів гербів Огоньчик та Леліва, будемо використовувати термін Острога. Не торкаючись правомірності такого називання і залишаючи це питання на розсуд фахівців з геральдики, маємо констатувати необхідність використання окремого самостійного терміну для цього гербу, який частіше називають гербом Острозьких. Внаслідок цього маємо повну неможливість сприйняття інформації про те, що «герб Острозьких мав чотири складові, однією з яких був герб Острозьких». Тепер охарактеризуємо ті п'ять геральдичних сюжетів, що розміщуються у філігранях, приписуваних острозькій папірні.

Одразу ж відмітимо, що для чіткості уявлення про зображення ми наводимо їх за альбомом українських філіграней О. Мацюка зі збереженням відповідних номерів, і подаємо посилання на них:

сюжет 1 (іл. № 361, 365–366, 369): однодільний герб Коньча / Слуцьких [9, № 361, 365–366, 369];

а (іл. № 361): в невеликому бароковому картуші [9, № 361];

б (іл. № 365–366) в більшому картуші під князівською короною [9, № 365–366];

в (іл. № 369): в бароковому картуші з завитками [9, № 369];

сюжет 2 (іл. № 362–364): тридільний герб Острозьких (вверху – Погоня Руська / Юрій Змієборець, внизу – герби Острога та Коньча) [9, № 362–364];

сюжет 3 (іл. № 368): чотиридільний герб Острозьких (вверху – Погоня

Руська / Юрій Змієборець і Погоня Литовська, внизу Острога та Коньча) [9, № 368];

сюжет 4 (іл. № 370–374): в одному полі герб Коньча, над ним Леліва [9, № 370–374];

сюжет 5 (іл. № 375–377): однодільний герб Острога [9, № 375–377].

Оскільки архівні матеріали, що проливали б світло на діяльність острозької папірні, майже не збережені, а ті, що збережені, достатньо опрацьовані дослідниками, цінним, проте недостатньо використаним джерелом залишаються безпосередньо стародруки, і насамперед ті, що вийшли з-під верстатів острозької друкарні. На основі саме такого матеріалу спробуємо узагальнити зібрані нами відомості щодо побутування та використання острозького паперу.

Як ми вже відмітили, у публікаціях М. Гембаровича та О. Мацюка йдеться про те, що папір острозького виробництва вперше було використано у виданні острозького «Маргариту» Іоанна Златоуста 1595 р. [12, S. 60; 8, С. 37–39]. Поки що в примірниках «Маргариту» такого водяного знаку нам виявити не вдалося. Припускаємо, що могла відбутися плутанина зі знаком Леліва. Філігрань Леліва відповідає однойменному польському гербу і зображує шестикутну зірку, розташовану над півмісяцем у лінійному обрамленні. Оскільки і герб Леліва, і відповідний йому геральдичний водяний знак мають спільні елементи з гербом Острозьких Острога, що, як ми вже зазначали, являє собою комбінацію гербів Леліва та Огончик. Зважаючи, що всі ті книжки, де зафіксовано такий папір, видані форматом у четвірку, тобто четверту частину цілого паперового аркуша, в них водяний знак розташовується на згині двох книжкових аркушів. Тому нижня половина водяних знаків Леліва та Острога має схожий вигляд, внаслідок чого могла бути сплутана дослідниками.

Виробництво паперу зі знаком Леліва приписується буській папірні [9, С. 29–30] (зараз м. Буськ Буського р-ну Львівської обл.), оскільки впродовж 1588–1595 рр. буським старостою був мечник коронний Станіслав Тарновський (1541–1616) гербу Леліва. Щодо паперу Леліва зазначимо, що він був розповсюджений в Україні, трапляється в острозьких виданнях, починаючи саме з «Маргариту» Іоанна Златоустого 1595 р. На Волині в той час побутовув переважно папір підкраківського виробництва. Однак у краківських виданнях того часу подібний папір сюжету Леліва нам віднайти не вдалося, що вірогідно, свідчить про його нетамтешнє виробництво. В той же час в нас особисто українське походження паперу зі знаком Леліва викликає деякі застереження. Папір доволі якісний, його трапляється багато, однак питання щодо місця його виготовлення залишається відкритим.

Найраніший зафіксований спочатку М. Гембаровичем, а потім

О. Мацюком острозький водяний знак датований 1595–1596 рр. (сюжет 1а), зображує все ж герб Коньча, а не Острога. Можливо, окремі аркуші паперу якимось чином потрапили до тиражу «Маргариту», або на форзаці аркуші. Чітку відповідь на це питання може надати аналіз примірників острозького «Маргариту» Іоанна Златоустого 1595 р. львівських збірок, оскільки саме ці примірники досліджувалися М. Гембаровичем та О. Мацюком.

Найраніший випадок використання острозького паперу нам вдалося зафіксувати у примірнику острозького видання «Книжиця в десяти розділах», передмова якої датована червнем 1598 р. Ця «Книжиця» надрукована форматом у вісімку на 144 аркушах. У примірнику виявлено поряд із кількома іншими різновид острозького паперу у вигляді однодільного щита із гербом Коньча під князівською короною (сюжет 1б – іл. № 365–367) [9, С. 141, № 365–367]. Такий папір складає близько двох третин від усього використаного. Значна кількість острозького паперу свідчить про інтенсивну діяльність папірні починаючи з другої половини 1598 р. Щодо особливостей паперу, то він дещо сіруватий, цупкий, однак доволі якісний, що певною мірою суперечить загальноприйнятим висновкам про вкрай низьку його якість [9, С. 37–39; 4, С. 317].

На виключно острозькому папері надруковано острозьке видання, вірогідно, того ж 1598 р. – «Отпис на лист... отца Ипатія, Володимерского і Берестейского епископа», – підписане псевдонімом Клірика Острозького, надруковане форматом у четвірку на 57 нумерованих аркушах. Дату публікації в книжці не зазначено, видання датується за часом написання твору, вказаним у назві. Аналіз двох примірників цього видання показав, що від початку книги до аркуша 30 виявлено вже згадувану острозьку філігрань із одночасним гербом Конча під князівською короною (сюжет 1б – іл. № 365–366) [9, С. 141, № 365–367], таку само, як у «Книжиці в десяти розділах», а починаючи з аркуша 30 – трискладовий герб Острозьких у овалі (сюжет 2 – іл. № 365–366) [9, С. 141, № 362–364] із зображеннями вверху Юрія Змієборця / Погоні Руської, внизу – в двох полях гербів Острога та Коньча. Причому варто відмітити, що друга з філіграней, на відміну від першої, розміщуються не на корінцевому згині аркушів, а посувається на одну із його половин, що свідчить про більший розмір цього паперу острозького виробництва порівняно із попереднім, і вірогідно, одночасне виготовлення обох видів паперу. Використання острозького паперу вказує на друк «Отпису» Клірика Острозького у другій половині 1598 р. – на початку 1599 р.

Місцевий папір фіксується також у острозькому Псалтирі з возслідкуванням, датованому груднем 1598 р., надрукованому невеликим форматом у вісімку на 494 аркушах. Дослідження лише одного його

примірника, що має значні втрати аркушів, відтак не надає повноцінної інформації про використаний папір, показало в його складі аркуші з острозькою філігранню Конча / Слущких (сюжет 1б – іл. № 361, 365–366, 369) в орнаментальній рамці під князівською короною.

У «Апокрисисі» Христофора Філалета, що не містить чітких вихідних відомостей, жодного аркуша острозького паперу виявити не вдалося. Традиційно вважається, що його надруковано близько 1598–1599 рр. Оскільки в передмові йдеться про жовтень 1597 р., будемо вважати, що невдовзі і розпочався друк книжки, і закінчився ще до того, як вдалося налагодити випуск місцевого паперу, тобто до середини 1598 р.

У пізніших виданнях острозької друкарні – Часослові 1602 р., Требнику 1606 р. та «Лікарстві» 1607 р., – острозького паперу віднайти поки не вдалося, що ніяк не заперечує їх друкування не в Острозі. Всі ці видання мають інші збіги за видами паперу з попередніми і наступними острозькими друками. Також нам не трапився острозький папір в дерманському Октоїху 1604 р. Вірогідно, всі ці факти свідчать на користь того, що в першому десятилітті XVII ст. острозька папірня або не працювала, або внаслідок якихось причин не постачала свій папір друкарні.

Проте відмітимо, що у публікації М. Гембаровича [12, S. 61], а пізніше О. Мацюка [9, С. 141, № 368, С. 261, 274] із посиланням на М. Гембаровича зазначено, що у Октоїху 1604 р., Требнику 1606 р., «Лікарстві» 1607 р. все ж використовувався папір із великим чотиридільним гербом Острозьких (сюжет 3 – іл. № 368), і остаточну відповідь на це питання дасть лише детальне дослідження філіграней масиву примірників цих видань із різних збірок, яке поки що ніким не проводилося.

Продукцію папірні вдалося віднайти на форзацному аркуші примірника «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Державного історико-культурного заповідника в Острозі. Виявлена філігрань своїм малюнком зображує вже згаданий чотиридільний герб князів Острозьких (сюжет 3), що ми не розшукали у примірниках Октоїха 1604 р., Требника 1606 р. та «Лікарства» 1607 р. збірки НБУВ. За малюнком зображення водяного знаку подібне до ілюстрації з гербом у «Книзі о посництві» Василя Великого 1594 р. – на щиті герби Юрій Змієборець / Погоня Руська, Погоня Литовська, Острог та Коньча в орнаментальному обрамленні, зверху чотири пир'їни. Однак використана для форзацного аркуша філігрань вже має ознаки зношеність – замість зображення гербу Острога бачимо лише риску, інші елементи втрачено. Як ми вже зазначали, при друкуванні «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. такий папір не використовувався, тобто він не може бути припалітурним чи охоронним.

Виявлений на припалітурному аркуші водяний знак аналогічного сюжету дослідники датують 1606–1607 рр. Оскільки в опублікованій

М. Гембаровичем [12, S. 61, № 122] та перепублікованій О. Мацюком [9, С. 141, № 368, С. 261, 274] філіграні 1606–1607 рр. всі складові гербу цілі, а у філіграні форзацного паперу примірника Василя Великого вже добре помітні деформації і втрати окремих фрагментів знаку, це вказує на ще пізніший час виготовлення паперу. Принагідно відмітимо, що використання острозького паперу для форзаців «Книги о посництві» Василя Великого вказало на наявність у примірнику оправи місцевого виробництва. Це підтвердила й ідентичність елементів орнаментального оформлення оправи цього примірника з багатьма стародруками зі збірки Острозької єзуїтської колегії з фундації Анни Алоїзи Острозької-Ходкевичевої [1, С. 444–446].

У публікаціях згадується, що папір острозького виробництва використаний у «Зерцалі богословії» Кирила Транквіліона Ставровецького, надрукованому ним у 1618 р. у власній друкарні в Почаєві (сюжет 1в – іл. № 369) [12, S. 61, № 118; 5, С. 317.]. У дослідженнях М. Гембаровича та О. Мацюка фіксується різновид гербу Коньча в орнаментальному картуші. Примірники збірки НБУВ не показали подібного паперу. Відмітимо, що у XVII ст. значно погіршується якість відбитків філіграней на папері, їх значно складніше прочитати на просвіт, скопіювати шляхом прорису або протирки та розшифрувати. Це цілком стосується й філіграней цього періоду, приписуваних острозькій папірні. Тому всі наведені щодо видань XVII ст. висновки про використання в них острозького паперу поки що носять попередній характер, і можуть коригуватися в процесі більш детального опрацювання паперу значного масиву видань переважно київського друку, про які йтиметься далі.

Вид паперу острозької папірні у вигляді комбінованого герба Коньча, над ним Леліва (сюжет 4 – іл. № 370–374), фіксується на папері 30–40-х рр. XVII ст. Зокрема, О. Мацюк відмітив його використання при друкуванні Тріоді пісної 1640 р. киево-печерського друку [8, С. 39]. В альбомі філіграней стародруків України та Литви XVII ст. Т. Діанової відмічається ширше застосування подібного паперу в київських і в одному чернігівському виданні – у київських Апостоли 1630 р. друкарні С. Соболя, Євангелії учительному 1637 р., Тріоді пісній 1640 р., Требнику 1646 р. киево-печерського друку та «Перлі многоцінному» К. Транквіліона-Ставровецького 1646 р. чернігівського друку [3, С. 182–183]. Джерельною базою для публікації Т. Діанової стали примірники стародруків збірки Історичного музею в Москві. Ми поки що не можемо ні підтвердити, ні спростувати таку інформацію. Зазначимо, що у примірниках Тріоді пісної 1640 р. збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у Києві дійсно використовується папір описаного сюжету у невеликій кількості поряд із іншими видами філіграней переважно краківського

походження. І в інших виданнях якщо такий папір і зустрічається, то його буде не багато, оскільки переважають інші знаки.

Маємо відмітити свої сумніви щодо виробництва цього виду паперу саме в Острозі. Причому і з точки зору практичної доцільності, коли папір з Волині везли до Києва, при тому, що Волинь не забезпечувала себе папером власного виробництва, так і через незрозумілість геральдичної композиції і можливості пов'язання її з власниками Острога. В цей час власницею маєностей була Анна Алоїза Острозька-Ходкевичева. В її гербі, наприклад, на суперекслібрисі з її книжок, подарованих Острозькій єзуїтській колегії, бачимо складний п'ятидільний герб – в середньому полі Погоня Литовська, в першому – Острога, у другому – Домброва (матері Анни Костчанки), в третьому – Леліва (бабусі по батькові Софії Тарновської), в четвертому – Одровонж (бабусі по матері Софії Одровонж) [10, С. 159–160]. Зазначений суперекслібрис і герб належить саме їй, оскільки містить монограму, що підтверджує таку атрибуцію [10, С. 161]. Чому тут немає герба її чоловіка Яна Кароля Ходкевича Костеша, залишається незрозумілим. Однак у її родовій геральдиці герб Леліва належить її бабусі по батькові, а Коньча / Слуцьких – прабабусі по батькові, тобто знаходиться за межами її родової геральдики. Відтак композиція гербів виглядає дивною та не знаходить паралелей або ж пояснень ні в геральдичних, ні в філігранологічних джерелах. Тому приналежність філіграні з комбінацією з гербів Коньча (можливо, Костеша, Лис) та Леліва, яку виявлено серед паперу київських стародруків 30-40 рр. XVII ст. [8, С. 39], меншою мірою викликає застереження щодо випуску в Острозі.

Філіграні сюжету № 5 із гербом Острога у колі без обрамлення виявлені в джерелах 1644–1647 рр. У альбомі О. Мацюка ці філіграні вміщені із посиланням на публікацію І. Каманіна та О. Вітвіцької [4, С. 100, № 918–920].

Відтак дослідження паперу стародруків засвідчує факт його активного виробництва в Острозі та використання у виданнях місцевої друкарні упродовж другої половини 1598 р. – початку 1599 р., а потім відсутність (можливо, малопредставленість) у виданнях початку XVII ст.

Якщо звернутися до геральдичних композицій острозьких філіграней, то більш переконливими виглядають знаки сюжетів № 2 (тридільний герб Острозьких) та № 3 (чотиридільний герб Острозьких). Вони кореспондуються з князівською геральдикою В. К. Острозького, печатками, зображеннями на картинах, гравюрами стародруків, що постали на рубежі XVI-XVII ст. Філігрань сюжету №1 (однодільний герб Коньча / Слуцьких), датована тим само часом, викликає запитання, адже ніхто з власників папірні формально не міг користуватися гербом Коньча. Відсутність фактичного підґрунтя часто спонукає дослідників

на висловлювання домислів та припущень. Відтак спробуємо висловити декілька припущень. Відзначимо, що загалом князівський рід Олельковичів Слуцьких користувався як основним гербом Погоня Литовська. З роду Слуцьких походила мати Василя Костянтина Острозького Олександра Семенівна Слуцька (1500–1556).

Дотичною до роду Слуцьких, який поступово вигасав, і таки вигас на початку 90-х рр. XVI ст, стала племінниця князя В. К. Острозького, легендарна Гальшка (Єлизавета) Острозька. Вона третім шлюбом вона була одружена з Семеном Юрійовичем Слуцьким (–1560), який невдовзі після шлюбу помер, тобто могла позиціонуватися як представниця роду та носителька його гербу. Гальшка Острозька, опинившись під опікою дядька В. К. Острозького, проживала останні роки в Дубні.

Крім того, звертають увагу по суті два типи гербів острозьких водяних знаків рубежу XVI–XVII ст., що мали б вказувати на дві різні папірні, так чи інакше пов'язані з Острозькими. Ще одна папірня під протекцією Острозьких могла бути фундована в Дубні, або у близькому до Острога Межиричі, де існував Свято-Троїцький монастир, або ж у Дермані, де на початку XVII ст. функціонувала друкарня Острозьких. Можна було б припустити, що хтось з папірників був приписаний до папірні та отримав герб Коньча в якості гмерка, однак цьому протирічить оформлення гербового щита князівською короною.

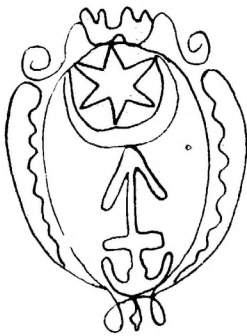
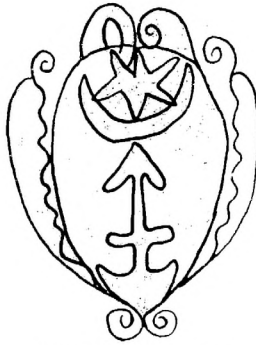
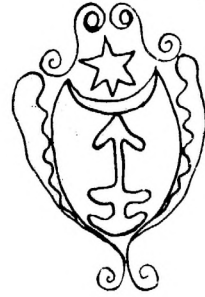
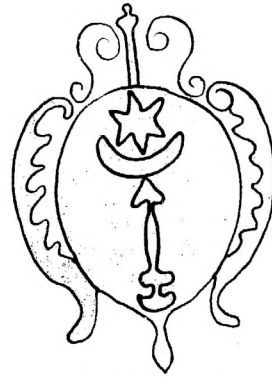
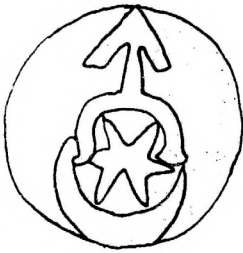
Досвід вивчення сюжетів філіграней польських та литовських папірень, що працювали у другій половині XVI – першій половині XVII ст. свідчить, що одна й та ж папірня ніколи не використовувала разом філіграні з двома різними гербами. Тому виробництво острозькою папірнею одночасно такого широкого видового діапазону знаків виглядає дивно і неправдоподібно. Як правило, одночасно використовувані знаки могли включати один і той самий герб (одно- або кількаскладовий), відрізнятися наявністю / відсутністю картуша, корони, барокового обрамлення, геральдичної фігури в наверхі. Хіба що можемо робити фантастичні припущення про те, що князь Острозький, «збираючи» родову геральдику, відтворюючи або моделюючи на власний розсуд родову історію, міг виношувати плани якось вдатися до «реанімування» остаточно згаслого у 1592 р. роду Олельковичів-Слуцьких. Тим більше, що остання спадкоємиця роду Слуцьких Софія Юріївна (1585-1612) у 1600 р. була видана заміж за улюбленого онука Василя Костянтина Острозького Януша Радзивіла (1579-1620), сина Криштофа Радзивіла Перуна та Катерини Василівни Острозької.

Відтак аналіз сукупності геральдичних зображень філіграней острозької папірні засвідчує абсолютно незрозумілу і поки не декодовану програму застосування гербів, що не було характерним для тогочасних

реалій використання водяних знаків. Спроба розібратися із геральдичним супроводом водяних знаків острозької папірні ставить під сумнів приналежність приналежність частини філіграней саме цій папірні, або ж внести ясність в програму використання сюжетів у філігранях острозької папірні. Нагальною також залишається необхідність виявлення філіграней острозького або ж псевдоострозького походження в найрізноманітніших джерелах, насамперед пов'язаних із Острогом та Острожчиною – стародруках, актових книгах, рукописних документах, листуванні представників родини Острозьких. І тільки активне введення в науковий обіг нового філігранологічного матеріалу, а також подальше критичне вивчення вже введеного дозволить пролити подальше світло на діяльність однієї із нечислених волинських папірень того часу – Острозької і розгадати геральдичні загадки, чи не навмісне залишені нам її власниками.

Література

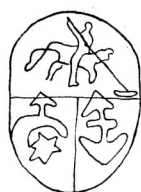
1. Бондар Н. П. Острозькі оправы кириличних стародруків / Н. Бондар // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: наук. збірник / Держ. іст.-культ. заповідник м. Острога. – Вип. 3. – Острог, 2011. – С. 440–447.
2. Вихованець Т. В. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVII ст. / Т. Вихованець // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справив Острозі і на Волині: наук. зб. – Острог, 2006. – С. 83–100. http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=676.
3. Дианова Т. В. Филиграния XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог / Гос. ист. музей; Сост. Т. В. Дианова. – М., 1993. – 192 с., 1044 ил.
4. Каманін І. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651 / І. Каманін, О. Вітвіцька. – К.: Друкарня УАН, 1923. – 124 с.: іл.
5. Ковальський М. П. Острозька папірня / М. П. Ковальський // Острозька академія: Енциклопедія / Нац. університет «Острозька академія». – Острог, 2010. – 512 с.: іл. – С. 315–318.
6. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс: Моклас, 1979. – 188 с.: ил. – С. 55.
7. Мацок О. Я. Історія українського паперу / О. Мацок. – К.: Ін-т укр. археограф., 1994. – 186 с.: табл.
8. Мацок О. Я. Острозька папірня кінця XVI–XVII ст. / О. Мацок // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37–39 : іл.
9. Мацок О. Я. Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацок. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.
10. Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Ю. Шемета // Наук. праці Нац. Б-ки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 157–171.
11. Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach Ruskich dawnej Rzeczypospolitej // Antologia prac historyka papiernictwa Włodzimierza Budki. – Łódź–Duszniki Zdrój, 2009. – S. 216–221
12. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI–XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – T. 10. – Z. 1–2. – S. 1–83: 30 tabl.
13. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa - Kraków, 1913. – 8, 292 s.

370 (1640) *Острозь*371 (1640) *Острозь*372 (1641) *Острозь*373 (1641) *Острозь*374 (1644) *Острозь*375 (1646) *Острозь*376 (1647) *Острозь*377 (1647) *Острозь*

Філіграні острозької папірні за альбомом О.Я. Мацюка
 «Папір та філіграні на українських землях :
 XVI – початок XX століття» (К.: Наук. думка, 1974).

361 (1595-1596) Острозь

362 (1598)
Острозь

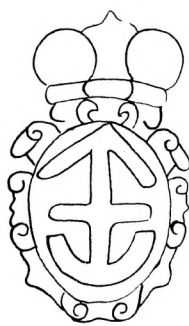
363 (1598) Острозь

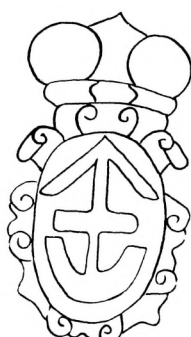
364 (1598) Острозь

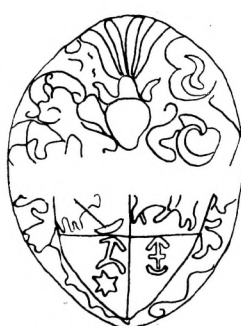
365 (1598) Острозь

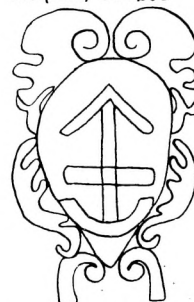
366 (1598) Острозь

367 (1598) Острозь

368 (1606-1607) Острозь

369 (1617-1619) Острозь

Філіграні острозької папірні за альбомом О.Я. Мацюка
«Папір та філіграні на українських землях :
XVI – початок XX століття» (К.: Наук. думка, 1974).